

Січ не вся була на його боці. Гетьман обіцяв 1000 крб. за голову Петрика, охочий на гроші знайшовся [7, 166].

Однак український уряд був стурбований соціальною програмою Петрика та його антистаршинськими закликами, що мали значний вплив на широкі маси людності, зокрема південної Гетьманщини. Старшинська рада в жовтні 1692 р. обговорювала питання про це й подала надто оптимістичну картину тогочасних соціальних відносин на Лівобережній Україні, призначену для московського уряду, де люди живуть без утисків, податків, насильства, мають багато майна і прославляють Бога за великого царя. Дійсність була, звичайно, зовсім інша.

Отже, дбаючи про зростання економічного потенціалу країни, гетьман Мазепа захистив широкі верстви селянства від свавілля панів, узаконив дводенну панщину та розміри різних повинностей. Однак зубожіння селян та зростання їхнього безземелля не було подолано, що зумовило масові селянські виступи, які приборкувалися силою або ж обіцянками гетьмана захистити посполитих. Свої обіцянки гетьман ретельно виконував.

1. Семененко В., Радченко Л. *Ліквідація української державності наприкінці XVII – XVIII ст.* // *Політична історія України*. – К., 2001.
2. Михальчук П. *Історія України*. – Тернопіль, 2003.
3. Шамрай М. *Українська козацька держава*. – Черкаси, 2005.
4. Оглоблин О. *Гетьман Іван Мазепа та його доба*. – Нью-Йорк; К.; Львів; Париж; Торонто, 2001.
5. *Універсали Івана Мазепи*. – К.; Львів, 2002.
6. Субтельний О. *Україна: історія*. – К., 1991.
7. Мельник Л. *Гетьман Іван Мазепа – державний діяч* // *Історичний календар* – 1999. – К., 1998.
8. Смолій В. *Іван Мазепа* // *Віче*. – 1994. – № 2.
9. *Становлення української державності в XVII ст.* – К., 1998.
10. Шевчук В., Тараненко М. *Історія української державності*. – К., 1999.
11. *Гасвиц Я. Освітній рух в Україні XVII ст.* // *Київська старовина*. -1995. – № 1.
12. Апанович О. *Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі*. – К., 1993.
13. Котляр М., Смолій В. *Історія в життєписах*. – К., 1990.

Ю. М. Михайлюк

ЧЕРКАСЬКИЙ І КАНІВСЬКИЙ ЗАМКИ В КОНТЕКСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО

Властивою рисою політики держав XIV – XVI ст. (зокрема, Східної та Південно-Східної Європи) були владні амбіції, часто дуже агресивні, політичного, економічного та територіального характеру. Суттєве значення серед інших чинників реалізації такої політики відігравали середньовічні замки. Не є винятком у цій справі й Велике князівство Литовське, насамперед з його південним порубіжжям, де особливо вирізнялися замки в Черкасах і Каневі. Тому важливо з'ясувати специфіку їхнього облаштування та місце і значення в державному житті.

Проблематика, пов'язана з фортифікаціями Великого князівства Литовського, знаходила своє відображення у працях окремих дослідників [1; 2, 128 –

138; 3, 58 – 68; 4]. Характерно, що їм об'єктивно притаманне скептичне ставлення до південних замків як оборонних споруд, здатних ефективно чинити опір зовнішній агресії. Більше того, слідом за М. Грушевським О. Мальченко піддав сумніву їх призначення для оборони від татарських набігів як головне [4, 91]. Це питання та ряд суміжних дискусійних моментів потребують додаткового вивчення. Натомість, слід наголосити на відсутності спеціальних праць, акцентованих власне на Черкаський і Канівський замки, що вимагає заповнення цієї прогалини.

Важливим напрямком політики Великого князівства Литовського була колонізація українських земель. Вона мала два основних вектори спрямування: залучення величезних степових просторів до сфери впливу великокнязівської влади та освоєння недостатньо заселеної лісостепової зони, головним чином в межах Київщини та Переяславщини.

Витоки енергійного й ефективного здійснення колонізаційного процесу сягають часів князювання Вітовта. Завдяки дипломатичному хисту, а також в результаті вдалих військових акцій литовському князеві вдалося опанувати басейн нижньої течії річок Дністра, Південного Бугу, Дніпра, розширивши свої кордони до Чорного моря. Саме тоді територія Великого князівства Литовського на півдні була окреслена цілим рядом фортець. Уздовж Дніпра розташувалися Кременчук, Гербердів, Мишурич, Тавань, Бужин, Бургун, Тягинка; на узбережжі Чорного моря біля гаваней знаходилися Очаківський і Качибейський замки; на берегах Дністра були збудовані такі кріпості, як Каравул, Упек, Тягинь [5, 177; 6, 314 – 316]. Система замків функціонувала й на лівобережній переяславській окраїні держави [7, 22 – 23; 8, 90].

Продовжуючи справу Вітовта, значні зусилля для розбудови і зміцнення своїх володінь доклали й київські князі Олелько Володимирович (1440 – 1455) та його син Семен Олелькович (1455 – 1471). За словами О. Андріяшева, "усеньку свою працю, кошти й увагу вони звертали на те, щоб улаштувати й поліпшити становище свого величезного, але трохи не на три чверті безлюдного князівства" [7, 23]. Це було доволі складно, оскільки стояло питання упорядковувати, окрім власне Київщини, ще й величезні південні й південно-східні степові маси, що потрапили до юрисдикції київських князів [9, 362]. Чималу увагу вони приділяли справі заселення малолюдних територій, надаючи відповідні грамоти представникам військово-службової верстви [10, 74 – 80].

Проте в більшості випадків зміст діяльності вищих владних кіл зводився до теоретичного рівня: стратегічного планування, координації дій виконавців та загального контролюючого нагляду. Натомість практичне втілення заходів колонізаційної політики значною мірою покладалося на задіяну до цього процесу регіональну адміністрацію. У цьому контексті надзвичайно велика роль надавалася м. Черкаси як адміністративному осередку. За слушним висновком А. Яковлева, "роль форпоста колонізації місто Черкаси грає в протязі всього часу існування київського уділу, а також і в перші роки після скасування його, коли ще політичні умови життя в Україні сприяли колонізаційному рухові на південь, у степи" [11, 2].

Основний тягар обов'язків із забезпечення виконання заходів, що передбачала колонізація, покладалася на місцевих намісників, що очолювали замкові уряди. Вони мали забезпечувати охорону від татарських набігів території, котра освоювалася, здійснювати правове регулювання відносин в середовищі колоністів, виконувати адміністративні функції. Це було доволі складно, оскільки влада черкаських урядовців поширювалася на велику округу, до якої входили значні степові масиви.

Проте в останній чверті XV ст. колонізаційний рух на південь був зупинений і фактично зведений нанівець зустрічною агресивною політикою Кримського ханства. Цьому також посприяла політика державних кіл, котрі стали менше приділяти уваги утриманню фортифікаційних споруд як через зміщення пріоритетів у зовнішній політиці в північні райони, так і через брак коштів та сил. З огляду на це, південні кордони Литовської держави відкотилися до рубежів лісостепової смуги. Черкаський і Канівський замки, будучи порубіжними укріпленнями, мали важливе оборонно-стратегічне значення. Адже в Литовській державі вони разом із Кам'янцем, Вінницею, Брацлавом, Звенигородом і Переяславом становили третю, найвіддаленішу лінію оборони від татар [12, 75; 13, 473–474].

На той час Черкаський і Канівський замки нарівні з іншими мали два найважливіші призначення: слугували для захисту від ворожої агресії та були осередками перебування місцевої державної адміністрації.

Замки зазвичай будувалися із врахуванням та використанням сприятливих для оборони природних умов. Так, Черкаський замок розташовувався на горі на відстані трьох перестрілів з лука до Дніпра. З боку річки він був захищений крутим схилом гори. Водночас з протилежного боку, від міста й від поля існував вільний доступ до замку "яко по столу" [14, 78]. Канівська фортеця також розташовувалась на високій дніпровській горі, але, на відміну від черкаської, не мала вільного доступу із жодного боку. Щоправда, поряд розміщувалася інша гора, котра, будучи вищою від замкової, у випадку опанування ворогом містила загрозу прямого обстрілу [14, 92].

Замки являли собою укріплення із "деревя соснового отесиваного", обмазані із зовнішньої сторони товстим шаром глини для захисту від вогню. Основу оборонних споруд складали вежі та городні з примостками та піддашшям. Їх кількість у замках була різною. Зокрема, Черкаська фортеця містила чотири вежі та двадцять дев'ять городень, канівська – відповідно 6 і 23 [14, 77, 92]. На вежах та примостках стояли гармати й зосереджувалися інші засоби оборони – каміння, колоди, смола, бочки з водою для гасіння пожежі.

У середині фортеці розташовувалися житлові будівлі, будинок старости, церква, а також допоміжні приміщення для зберігання провізії, боєприпасів і т.п. Замок оточувався ровом, через який біля єдиних воріт лежав міст. У Каневі діяв ланцюговий міст [14, 92].

За площею подібні укріплення були невеликі. Черкаський замок був завдовжки 30 сажень, а завширшки – 17 сажень. Деяко більшою виявляється Канівська фортеця, котра уздовж мала 45,5 сажень, а впоперек простягалась на 18 сажень.

Арсенал зброї на вежах і мурах був досить різноманітний. Найбільш грізним видом озброєння були гармати або "дела", як тоді вони називалися. Зазвичай вони були мідними, закріплювалися на лафетах [15, 28]. У Черкаському замку на момент ревізії налічувалось одна гармата довжиною 11 п'ядей, дві – по 8 п'ядей та одна стара й зіпсована в 5 п'ядей [14, 79]. У Каневі була лише одна гармата подібного типу на 6,5 п'ядей та дві меншого калібру: "дельца два спижаннежь, оба одное формы, вдолжь по осми пядей" [14, 93].

Іншим видом артилерії були "серпантини" – залізні гармати дрібнішого калібру, споряджені колесами або прикріплені безпосередньо до дерев'яних колодок [1, 29]. У Черкаському і Канівському замках їх було відповідно 4 і 3 одиниці завдовжки 5-11 п'ядей [14, 79, 93]. Перелік вогнепальної зброї доповнювали різного роду рушниці – "гаковниці" і "гарькабузы" (аркебузи). Їх сумарна кількість у Черкасах становила 60 [14, 79], а в Каневі 23 одиниці [14, 93]. Незважаючи на те, що окремі види зброї були зіпсовані, в цілому збройний арсенал місцевих замків знаходився в доброму стані порівняно із чималою кількістю інших великокнязівських замків [1, 29].

Окрім вогнепальної зброї, в обох замках містилася значна кількість боєприпасів та допоміжних матеріалів для їх виготовлення: кулі, порох, селітра, сірка, свинець та залізо для куль. Гармати, сірка та свинець, як правило, постачалися до замків урядом централізовано [15, 29–30]. Водночас, деякі види зброї, порох, ядра та кулі виготовлялися на місці. Цим, а також ремонтом зброї, займалися замкові пушкарі. У Черкасах таких було двоє. Зокрема, один із них, на ім'я Ворона, "коваль и стрелець з дель добрый, порохи робить, дела оправдуеть и знову ручницы ковати умееть..." [14, 80]. У Канівському замку ремонтом озброєння та виготовленням боєприпасів займався один пушкарь [14, 94].

Аналіз стану Черкаського й Канівського замків засвідчує перевагу бойового потенціалу першого над другим. Це є зрозумілим, оскільки Черкаси були резиденцією місцевих старост, а тутешній замок розташовувався безпосередньо на порубіжжі зі степом і першим сприймав удари кримчаків у район лісостепового Подніпров'я. Відповідно, він мав бути належно підготовлений для протистояння ворожим приступам.

Однак замки регіону не були неприступними фортецями і неодноразово зазнавали руйнувань через татарські набіги. У таких випадках відбудову замків уряд у міру можливості брав на себе. Зважаючи на малочисельність місцевого населення, влада направляла до Черкас та Канева теслярів із білоруських земель під керівництвом їх старости чи призначеного справці [1, 18–19]. В числі таких фактів маємо датоване 1496 р. розпорядження великого князя литовського "о наряде людей изъ Приднепровскихъ волостей для возведения Черкасского замка" [16, 501]. Про подібне довідуємося із опису Черкаського замку 1552 р.: "замок Черкаский отъ трехъ годов людьми добродеревцы т.е. Волощаны поднепрскими верховыми, справою дерьжавьцы Могилевского, некогда Фёдора Баки, рублень..." [14, 77]. Це ж стосується й Канівського замку [14, 91]. Для зведення замків також надсилався ліс як матеріал для

будівництва [14, 93; 16, 18]. Принагідно слід відзначити, що, незважаючи на такі заходи, замки не завжди являли собою міцну й налагоджену до оборони твердиню. Так, за повідомленням ревізорів середини XVI ст., Канівський замок мав досить запушений вигляд: "ветохъ, погнило и поопадало будованья в нём много, трудна на нём не только оборона, але и сторожа, бо нельзя вже ходити по бланькахъ: што не поопадало, ино и то ледви отъ витру колышетъся" [14, 91–92]. Черкаський замок теж перебував у небагато кращому стані. Щоправда, в Черкасах на той час був збудований новий замок. Однак, місцеві мешканці не бажали туди переходити, оскільки він був віддалений від Дніпра, "откуль бы имъ часу обложенья могъ быти ратунокъ" [14, 91; 17, 52].

Окрім допомоги в спорудженні замків, литовська влада проводила й деякі інші заходи задля підтримки та посилення обороноздатності порубіжних земель. Зокрема, 1526 р. Сигізмунд I відрядив до Черкас загінь якогось Михайла Козака [18, 71; 19, 122]. У 1551 р. було задоволено прохання черкаського й канівського старости Я. Хрщоновича про необхідність посилити гарнізони Черкаського й Канівського замків загонами "людей служебних". За наказом короля Сигізмунда-Августа до замків було відправлено військо: сто кінних драбів на чолі з ротмістром Петром Чапличем та сто піших під керівництвом ротмістра Петра Розбицького [17, 52]. Тоді ж король дав розпорядження товаришеві київської роти Ангелу "набрать пятьдесят драбов из тех, которые уже выслужили свои сроки на украинских замках" і відбути до Канівського замку для продовження служби [20, 571].

Урядові кола частково забезпечували місцеві кріпості боеприпасами. У Черкасах на момент ревізії подніпровських замків у середині XVI ст. було отримано, зокрема, чотири бочки "пороху гаковничного", а також "свиньцу пять штук, што сего году съ скарбу господарского... привезено" [14, 80]. До Канева, окрім пороху, відправлено "селитры бочка великая" [14, 94].

Для забезпечення гарнізонів продовольством до замків надсилались "живности всякие". У випадку додаткової потреби в харчових припасах старости повинні були повідомляти уряд [17, 115]. Однак задля цього влада вимагала чіткого звіту місцевої адміністрації про розходи, а потім приймала остаточне рішення. Так, коли Я. Хрщонович подав прохання до короля для постачання до Черкас п'ятдесяти бочок жита з Київського замку, останній зажадав від черкаського старости, щоб той з попередніх видатків "первей съ того личбу намъ вчинилъ, где ся то разышло, о чомъ мы хочемъ достаточную ведомость мети". Лише після цього Сигізмунд-Август збирався вирішити питання про додаткове постачання замку [17, 54–55].

Такі дії влади були цілком виправдані, адже місцева адміністрація часто використовувала подібне постачання не за призначенням. За повідомленням ревізорів, в Черкасах "в житнику тамъ в замку господарском нетъ бочекъ". Як виявилось, із 27 бочок жита староста Я. Хрщонович частину привласнив, а решту "роздалъ позычкою". Доречно відзначити, що старости використовували для власних цілей призначені для засобів замкової оборони свинець, селітру, сірку [14, 80]. Це шкодило справі підтримання замків у належній готовності до опору ворогам, що

змушувало верховну владу держави встановлювати певний контроль над витратами старост.

Крім цього, урядом для забезпечення різних потреб порубіжних замків інколи передбачалося виділення фінансових коштів. Вони призначалися для побудови замкових споруд. Зокрема, у виписці про видатки зі скарбу 1532 р. зазначається про видачу "на роботу замку Черкаского на двадцять городень 30 коп грошей, а на студню 20 коп грошей" [17, 454].

Частина коштів надавалася на замкову сторожу. Черкаським міщанам за службу виділялися також гроші. Були й персональні пожалування. Їх отримували староста, про що вже говорилось раніше, та його помічники. Так, служебнику О. Дашковича Яну Держковичу призначалося "тридцать коп грошей с скарбу за шкоду его, которую он у в Орде прынял" [17, 454]. Виділялися також грошові видатки на утримання в Черкасах і Каневі іноземних послів. Згадане щойно джерело повідомляє: "... а на подниманье послов у Черкасах по двадцати коп на год – до воли господарское" [17, 454].

Подібні виплати не були систематичними, оскільки часто давалася взнаки матеріальна й фінансова скрута держави. Джерела містять відомості про неодноразові повідомлення королем литовській панам-радї, як-то у 1524 р., що не має змоги заплатити служебникам порубіжних замків: "а мы у скарбе пенязей не маемъ, чимъ быхомъ мели за ихъ службу имъ платити, а коморы и мыта и иньи доходы наши вси у долзехъ зашли" [15, 517; 21, 523–524].

У більшості випадків замкова адміністрація змушена була розраховувати лише на місцеві прибутки, на чому наголошували урядові кола. Свідченням цьому є відповідь короля на прохання Я. Хрщоновича про виділення коштів на утримання польової сторожі. Глава держави заявив, що той має покладатися лише на прибутки, котрі з "корчомъ тамошних приходять и зъ иншихъ платовъ и пожитковъ на тебе, старосту тамошнего" [17, 54].

В умовах постійної загрози турецько-татарських набігів утримання замків, у першу чергу Черкаського, в належній бойовій готовності було справою державної ваги. Не випадково великий князь литовський, призначаючи до Черкас нового старосту, постійно наголошував на важливості цієї справи. Показово у цьому контексті є грамота Сигізмунда I князю Андрію Глібовичу Пронському "на держаніє замка Черкасъ", датована 10 червня 1540 р. Там, зокрема, зазначається: "Маеъ он на томъ замку будучы, намъ господару и Речи Посполитой земской верне а справедливое служыти и всего доброго нашего и земского съ пилностью смотрети и стеречи и тотъ замокъ нашъ въ доброй опатрности мети, и во всемъ ся такъ справовати и рядити и къ подданымъ нашимъ заховатися такъ, яко и первше старосты наши тамъ ся рядили и справовали" [22, арк. 64; 23, 142].

З огляду на те, що одним з першочергових завдань черкаських і канівських намісників і старост було опікування обороною краю від зовнішньої небезпеки, їх роль насамперед зводилась до виконання ними функцій комендантів прикордонних замків. Вони мали піклуватися про утримання цих твердинь у належній військовій готовності. Особливо дбати про фізичну готовність замкових споруд витримати військовий приступ і, відповідно, здійснювати поточний ремонт

пошкоджених укріплень або ж, при потребі, ініціювати, організувати і скеровувати побудову нових фортифікацій. Також місцеві урядовці повинні були забезпечити достатню кількість військового особового складу, озброєння і боєприпасів, необхідні засоби життєзабезпечення захисників фортець тощо.

Староста видав сторожою на замок. Як свідчить джерело, і в Черкасах, і в Каневі "сторожи въ замку бывають два". Вночі вони здійснювали охорону, перебуваючи на замкових вежах, а вдень виконували різні роботи для замкових потреб. Утримувалися коштом місцевого населення. З появою найманих загонів у замок до сторожової служби підключилися і драби. Виконання ними такого виду служби здійснювалось "за тотъ датокъ, который з скарбу государского берутъ" [14, 81, 95].

Поряд з цим староста забезпечував функціонування сторожі поза замком – так званої "польної сторожі". Її складалі групи по кілька кінних спостерігачів, котрі розташовувались в пунктах ймовірної появи татарських нападників [1, 24]. Така сторожа не була постійною, а "водлугъ часовъ потребныхъ", тобто, у випадку ведення сільськогосподарських робіт, або ж "кгда ся выстерегають людей неприятельских" при наявності інформації про їх можливу появу [14, 81]. Кількість сторожових осередків не була постійною. Так, одне джерело повідомляє стосовно Черкаського замку про наявність таких у чотирьох місцях [17, 54]. Водночас, подібні пункти могли функціонувати в різній кількості й у різних місцях "где бы потреба указывала". Як правило, місцевий замок оточувався сторожею з різних боків і на різній відстані від замку. За описом 1552 р., вона розташовувалася "на Тясмени у Чигирини въ осьми миляхъ отъ замку, на Голомъ Тясмени пять миль отъ замку, на Рдне пять миль, у Сугарева кургана шесть миль, у Великого кургана три мили, на Мостыщахъ три мили, на Мошнах три мили" [14, 81]. Традиційно обов'язок пильнувати околиці повіту покладалися на бояр, міщан і старостинських службників [17, 54]. Окрім цього, староста з боярами, навіть при відсутності відомостей про наміри степовиків, повинен був влітку кілька разів здійснювати виїзди на околиці повіту з охоронними цілями [14, 82].

У випадку ворожого нападу для оборони замку в розпорядженні місцевої адміністрації перебували замкові слуги та старостинські службники. Їх кількість при замках була невеликою. Так, за люстрацією 1552 р. у Черкасах налічувалось 23 слуг [14, 89], у Каневі – 46 [14, 104 – 105]. Крім цього, староста мав "почотъ службниковъ" в кількості 61 особа [14, 90].

До складу замкових гарнізонів входили також наймані загоны. Їх чисельність не була сталою. Як відомо, в 1551 р. до Черкас було направлено за розпорядженням короля 200 драбів [17, 52]. Наступного року в місцевому замку нараховувалось сто драбів вже нового набору, а також шістьдесят "давнейшихъ", котрі, як свідчить джерело, служили безпосередньо під керівництвом старости. Ця військова сила включала в себе "копийниковъ" – "з корды а з алябартами або з ощепы" та "стрельцовъ з ручьницы, з мечи" [14, 90].

До боротьби з татарськими набігами власті залучали й місцеве населення, насамперед тоді, коли необхідно було обороняти замок. Це закріплювалося у законодавчих актах. Зокрема, в Статуті 1529 р. зазначалося, що "кожен князь і пан, і дворянин", а також "щоб усі міщани і наші піддані під час нападу ворога поряд з іншими нашими земськими людьми несли військову службу або з нашого дозволу споряджали людей на війну" [24, 217].

Народне ополчення місцевих повітів очолювали старости. Військову повинність мали виконувати головним чином черкаські й канівські бояри зі своїми підданими, міщани, а також люди "церковные и гости вси". Вони були зобов'язані брати участь в оборонних заходах "против людей неприятельских в погоню за ними конно и збройно бывати з старостою и без него из слугами его" [14, 80 – 82, 95].

Надзвичайно важливу підпору військового потенціалу старост становило козацтво. Тісні контакти із ним підтримували О. Дашкович, А. Пронський, В. Тишкевич, Я. Пенько, О. Горностай, Ф. Сангушко. Вони постачали козакам коней, зброю, провіант [25, 27]. Козацтво здійснювало службу в конвойних командах, що виконували функції охорони воеводських чи старостинських осіб під час поїздок або ж відсічі нападам степовиків на замок [26, 63]. На початку XVI ст. у Черкасах, як свідчать джерела, існували загоны таких козаків на чолі зі своїми ватажками. Серед таких у 1503 р. відомі князь Дмитро та якийсь Щур ("князя Дмитрия козаки", "козаки Щуровой роты") [27, 1; 28, 113]. Козацькі загоны часто набиралися самими старостами й залучалися до ведення військової служби.

Таким чином, Черкаський і Канівський замки виконували роль форпостів колонізації Південної Київщини та суміжних із нею степових просторів, були осередками місцевої державної адміністрації та слугували опорою захисту (хоча й не завжди надійною) для місцевого населення. Держава по мірі можливого дбала про порубіжні замки, їх обороздатність та захисників. Але вирішення значної маси питань по забезпеченню захисту порубіжжя покладалася на місцеві ресурси, на зусилля адміністрації на чолі зі старостами та мешканців краю.

1. Грушевский М. Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк. – Б. м. и г.
2. Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. Т.1. Литовский период. – Одесса: Типография "Техник", 1912. – 599с.
3. Довнар-Запольский М. В. Украинские староства в первой половине XVI в. // Архив Юго-Западной России, изданный Археологической комиссией для разбора древних актов: В 35-ти т. (далі – Архив ЮЗР). – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1907. – Ч. 8. – Т. 5. – С. 1 – 118.
4. Мальченко О. С. Фортифікаційне будівництво на південно-східному українському порубіжжі (XV – середина XVII ст.): Дис. ... канд. іст. наук: 07. 00. 01. – К., 1996. – 328 с.
5. Любавский М. К. Обзор истории русской колонизации с древнейших времен и до XX века. – М.: Издательство Московского университета, 1996. – 688 с.
6. Грушевський М. С. Історія України-Руси: В II-ти т., 12-ти кн. – К.: Наукова думка, 1993. – Т. 4. – 535 с.
7. Андрияшев О. Нарис історії колонізації Переяславської

- землі до початку XVI в. // *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. – К., 1931. – Кн. 26. – С. 1 – 29.
8. Яблоновский А. *Левобережная Украина в XV – XVII ст. Очерк колонизации*. // *Киевская старина*. – 1896. – Т. 53. – № 4. – С. 85 – 101.
 9. *Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологической комиссией (далі – Акты ЗР): В 5 т. – СПб.: В типографии 2-го отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1848. – Т. 2. – 405 с.*
 10. Стороженко А. В. *Очерки Переяславской старины*. – К., 1900. – 238 с.
 11. Яковлев А. *Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI вв.* // *Україна. Науковий та літературно-публіцистичний щомісячник*. – К., 1907. – Вересень. – Окр. відб. – 15 с.
 12. Владимирский-Буданов М. *Население Юго-Западной России от половины XV в. до Люблинской унии (1569 г.)* – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1891. – 210 с.
 13. Kolankowski L. *Obrona Rusi za Jagiellonow na przelomie XV – XVI w.* – Warszawa, 1916. – 518 s.
 14. Архив ЮЗР. *Акты о заселении Юго-Западной России*. – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1886. – Ч. 7. – Т. 1. – 647 с.
 15. *Акты Литовско-Русского государства, изданные М. Довнар-Запольским: В 2-х т. – М., 1897. – Т. 2. – 539 с.*
 16. *Акты из Метрики Литовской с 1374 – 1529 г.* – СПб., 1895. – 417 с.
 17. Архив ЮЗР. *Акты об украинской администрации*. – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1907. – Ч. 8. – Т. 5. – 560 с.
 18. Черкас Б. *Українське козацтво наприкінці XV – першій половині XVI ст.* // *Український історичний збірник*. – К., 2005. – Вып. 8. – С. 64 – 74.
 19. Черкас Б. В. *Україна у політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханством (1502 – 1540): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01.* – К., 1994. – 169 с.
 20. Любавский М. К. *Литовско-русский сейм*. – М., 1900. – 850 с.
 21. *Документы Московского Архива Министерства Юстиции*. – М., 1897. – Т. 1. – 569 с.
 22. ЦДАУК. – Ф. БМФ – 36: *Литовська Метрика*. – Оп. 1. – Спр. 24: 1540 – 1544. *Тіє справи почалися писати по смерті пана Ольбрахта Мартиновича Бгаштолта через войскового Берестейского Мартина Гура*. – 235 арк.
 23. *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, изданные Археологической комиссией для разбора древних актов (далі – Акты ЮЗР): В 15 т. – СПб., 1865. – Т. 2: Прибавления к 1 и 2 тому.* – 176 с.
 24. *Статут Великого князівства Литовського 1529 року* // *Статути Великого князівства Литовського: В 3 т. / За редакцією С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова.* – Одеса: Юридична література, 2002. – Т. 1. – 462 с.
 25. Стороженко А. В. *Стефан Баторий и днепровские казаки*. – К., 1904. – 297 с.
 26. Щербак В. О. *Українське козацтво: формування козацького стану. Друга половина XV – середина XVII ст.* – К.: Видавничий дім "KM Academia", 2000. – 300 с.
 27. Архив ЮЗР. *Акты о казаках (1500 – 1648)*. – К.: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1863. – Ч. 3. – Т. 1. – 433 с.
 28. *Акты Литовской Метрики, изданные О. Н. Леонтовичем: В 2 т. – Варшава, 1896. – Т. 1. – Вып. 2. – 278 с.*

ПОДІЛЬСЬКИЙ ФІЛЬВАРОК У 20-80-х рр. XVIII ст.: ОСНОВНІ ТИПИ ТА СТРУКТУРА (НА ПРИКЛАДІ МАЄТКІВ ЖЕВУСЬКИХ)

На землях Правобережної України, що у XVIII ст. входили до складу Речі Посполитої, зокрема у Подільському воєводстві, з 1714 р. відбувався процес повернення польської шляхти. Цьому, а також стабілізації ситуації в регіоні, в цілому сприяла низка договорів між Росією та Туреччиною (на підставі умов Прутського трактату 1711 р.) від 5 квітня 1712 р. та 13 квітня 1713 р., за якими царський уряд зобов'язувався вивести свої війська і не втручатися у справи Правобережної України, що залишалася за Річчю Посполитою [1, 8]. Шляхта швидко відновлювала старі порядки (відроджувалися латифундії, відбудовувалися й закладалися нові фільварки). До середини XVIII ст. магнатський фільварок став на Правобережній Україні базовою господарською одиницею.

Польська магнатерія, що займалася у XVIII ст. господарською діяльністю, створювала власні архіви, опікуючись й намагаючись зберегти та впорядкувати відкладені у них матеріали. З-поміж інших, свій архів (сьогодні він зберігається в Центральному Державному історичному архіві України у м. Львові) громадили Жевуські, чії маєтки знаходилися у Руському, Подільському й Волинському воєводствах. У ньому йдеться насамперед про соціально-економічні відносини між панським двором і підданими селянами в маєтках Міхала Юзефа Жевуського (Rzewuski) (1704 – 1770) [2, 134-136] у Подільському воєводстві (5 містечок і 28 сіл з 10 фільварками, адміністративно поділених на 4 ключі – Михалпільський, Новокосянтинівський, Лучинецький та Міньковецький, а також – с. Росоше) [3, 198-210].

Рукописні матеріали, які про це розповідають, й лягли в основу цієї статті. Передусім інвентарні описи маєтків із списками підданих ("піших та тяглових") селян та зазначенням виконуваних останніми повинностей і сплати податків (1730-1776, 1784-1799) [4] та люстрації королівщин (1764, 1789), а також касові книги та журнали (1741-1787) [5], книги розпоряджень (1739-1777) [6], звіти адміністрації про фінансово-господарську діяльність (1723-1776, 1784-1799) [7].

У попередніх публікаціях автора з вказаної проблематики міститься повний аналіз історіографії питання як вітчизняної [8, 175-176], так і польської [9, 29-40].

Задля отримання якомога більшого зиску зі своїх маєтків М. Жевуський, маючи в розпорядженні дешеві засоби виробництва, а також чудові ґрунтові умови, створював нові й реорганізовував вже існуючі господарства фільварково-панщинного типу. У його маєтках в Подільському воєводстві упродовж XVIII ст. налічуємо 10 фільварків: 5 з них функціонували у Новокосянтинівському (в передмісті Нового Костянтинова Янівці, містечку Дяківці, селах Вербка, Зиновинці й Думенки), 2 – в Лучинецькому (місті Лучинці й селі Сугаки), по одному – в Михалпільському (містечку Михалпіль) та Міньковецькому (містечку Міньківці) ключах й у селі Росоше. На один фільварок в середньому припадало